

МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИК

ДИНКО ДАВИДОВ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

НИКОЛА ТАСИЋ дописни члан САНУ

БЕОГРАД
1989

ШИШАТОВАЧКИ АПОСТОЛ*

Димитрије Е. Стефановић

Приближно четири и по века после првог Ђирило-Методијевог превода апостолског текста са грчког на старословенски, у трећој деценији XIV века, у Пећи је црноризац Дамјан преписао дужи изборни текст апостола српском редакцијом старословенског језика. Рукопис је данас познат као *Шишатовачки апостол* и чува се у Патријаршијској библиотеци Српске православне цркве, под бројем 322.

Шишатовачки апостол је својим настанком, садржином и судбином значајно уткан у историју, културни и

духовни развој српског народа, али и у шире словенске и европске културне оквире. Ову чињеницу добро илуструје и селективна библиографија о *Апостолу*, која има преко сто педесет јединица, које су настале у временском распону од сто шездесет година, на разним језицима.¹

О настанку рукописа *Апостола* кратко нас извештава сам писар у драгоценом колофону (л. 226ab). Црноризац Дамјан је *Апостол* исписао „на словословије свете Тројице“, 1324. године, „у Пећи ва граде рекомем Жреле“.

* Овај рад представља скраћену и донекле допуњену верзију дела уводног излагања уз критичко-дипломатичко издање текста *Шишатовачког апостола*, чији је рукопис аутор овог рада припремио за равну штампу (у следећим напоменама *Издање Апостола*).

¹ Библиографију о *Шишатовачком апостолу* упоредити у *Издању Апостола*, XXXVIII—XLIV. Ову селективну библиографију допуњујемо овде следећим радовима: А. Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 29—30, 32, 33; Архимандрит Сергий, *Полный месяцеслов Востока*, I, Москва 1875, 111—112; II, Москва 1876, (на више места), [прво издање]; W. Vondrák, *Zur Kritik der altslovenischen Denkmale*, Wien 1886; М. Сперанский, *Рукописи Павла Иосифа Шафарика (ныне музея королевства чешского) в Праге*, Москва 1894, 2, 23—24, 26; *Энциклопедический словарь*, Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон, I, Санктпетербург 1890, 913; XXXIX, Санктпетербург 1903, 606; V. Vondrák, *Kirchenslavische Chrestomatie*, Göttingen 1910,

129—130; J. Vajs, *Comma Joanneum v Kodexech staroslověnských*, Časopis Katolického Duchovenstva, 59, Praha 1918, 78; М. Л. Поповић, *У царству књига и наших старина*, Време, V/1325, Београд (28, VIII) 1925, 3; *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV, Zagreb 1928, 389, 653; J. Vašica, J. Vajs, *Soupis staroslovenských rukopisu Národního Musea v Praze*, Praha 1957, 52, 105, 117, 123—124, 511; А. С. Львов, *По поводу упоминания о Мефодии в календаре Охридского апостола*, Изучение русского языка и источниковедения, Москва 1969, 40, 41; Љ. Дурковић-Јакшић, *Спасавање моштију српских светитеља кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића преносом из Фрушкогорских манастира у Београд 1942. године*, Раваница 1381—1981, Београд, 219; Љ. Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Ђирила и Методија код Срба*, Београд 1986, 14; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог историји манастира Шишатовца*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве, LXVIII/9, Београд 1987, 204—209.

Учинио је то по налогу архиепископа Никодима (1317—1324), за време краља Стефана Уроша III Дечанског (1321—1331). О себи „убоги и многогрешни црноризац Дамјан“ саопштава само толико да је он преписао и параклитик и октоих.

Апостол је настао у време краља Стефана Дечанског, када је настављен духовни и културни развој Милутиновог доба, који је трајао и у следећим деценијама. То је време великог преображаја у богословској мисли и филозофији уопште, у научној перцепцији, у уметничком изражавању, као што је сликарство, архитектура, књижевност, као и у другим сферама духа и културе. Уметност, култура и духовни живот у тадашњим српским областима претежно су моделирани према византијским узорима. Ово се нарочито огледа у писмености и књижевности. У репродукцији библијских текстова бирају се одређени предлози, а све је већи ауторитет грчког језика и грчких предлога. Преписивачка делатност је често везана за велике духовне центре и због тога преписана дела умногоме имају јасна идејна и естетска обележја времена у коме су настала.

Манастир Пећ крајем XIII века постаје седиште српских архиепископа. О њему се већ у XIII веку говори као о значајном књижевном центру.² Рукописи који су настали у Пећи нису преписивани само у манастиру, већ, сигурно, и у разним ћелијама и испосницама у околини манастира. *Апостол* такође није преписан у самом манастиру, него у граду-утврђењу Ждрелу или Ждрелнику (у рукопису *жрелџ*), више којег се налазила испосница. Град се налазио недалеко од манастира Пећи.³

² Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност — основе*, V, Књижевна историја, 59, Београд 1983, 456, 466—467.

³ В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI—XV века*, у: *Задужбине Косова*, Призрен—Београд 1987, 373.

⁴ Пошто је трећа рука написала само неколико редова, а њено писмо је веома сли-

О Дамјановим писарским квалитетима, као и о вредности *Апостола*, као плода духовног и књижевног стваралаштва, много казује податак да је налог за преписивање дао истакнути учени јерарх средњовековне Српске цркве архиепископ Никодим.

Иако је у колофону Дамјан потписан као писар, палеографска анализа показује да су текст рукописа писале три руке. Првих пет листова (лл. 1—5: исписала је прва рука, док је остали део текста (лл. 6—226), осим неколико редова (18—22) на листу 138а, писала друга, односно Дамјанова рука. Наведених неколико редова на л. 138а написала је трећа рука.⁴

Сразмерно правилно уставно писмо кодекса нема калиграфске особине. Понеки потези слова већ нарушавају строгу уставну норму. Естетски ефекат писма знатно је појачан бројним иницијалима, тако рећи, искључиво црвене боје. У морфологији писма Милутиновог доба карактеристични прелазни облици слова **З, И, К, Н, Ч, Ћ** и нови (**Б, Ж**) појављују се и у *Апостолу*.

Илуминација у *Шишатовачком апостолу* доследно прати хијерархијске односе у садржинској структури дужег изборног текста апостола. Сви елементи илуминације — једина заставица, иницијали, украсни цртежи — служе изражавању јединства форме и садржине. Неовизантијски стил орнамената без тератолошких елемената представљен је у *Апостолу* поменутом скромнијом заставицом и бројним једноставним геометријским иницијалима различите величине, који су карактеристични за Милутиново доба, као и раскошнијим иницијалима у геометријско-биљном стилу са честим мотивима плетења.⁵

чано Дамјановом, разлика између друге и треће руке не може се са потпуном сигурношћу утврдити.

⁵ О илуминацији рукописа упоредити рад: М. Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, Старине Косова и Метохије, IV—V, Приштина 1971, 373—381. О илуминацији XIII и XIV века у јужносло-

Апостол је исписан уређеним рашким правописом, који је, уз ређе изузетке, најсистематичнији и у њему се најбоље рефлектује изговор у средњовековној српскословенској писмености.

Промене у неким јеванђељским и апостолским текстовима које су карактеристичне за време писања Апостола огледају се у утицају раних старословенских предложака и у њиховој критичкој ревизији. Шишатовачки апостол има језичких и текстолошких особина на основу којих је сврстан у најранију редакцију црквенословенских апостола. У њему су, међутим, поред архаичних особина, као што су карактеристичне грчке лексичке позајмљенице, присутне и касније црте.⁵ Одређене језичке и текстолошке црте указују на то да је текст Апостола више под утицајем грчког предлошка него остали апостолски текстови најраније редакције.⁷

„Литургијска употреба која је апостола, уз јеванђеље и псалтир, обезбедила средишње место у формирању религијске и уопште културне свести словенских народа у средњем веку, одређена је и сама примарним значењем које апостолски списи Новог завета имају као извор хришћанске вере, основ догматског и моралног учења цркве.“⁸ Развојем литургијске примене апостолског текста настајали су, тј. редиговани су разни типови садржинске структуре апостола. Највећи део рукописа Шишатовачког апостола заузима дужи изборни текст. Он садржи читања за све дане од Ускрса до краја Велике недеље (лл. 1a—182b) и читања у месецослову (лл. 182b—224a), као и

венским рукописима упоредити радове: V. Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, *Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 12; Љ. Васиљев, *Геометријски уницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*, *Археографски прилози*, 6—7, Београд 1984—1985, 131—156.

⁶ О критичкој ревизији старословенског јеванђеља и апостола у српској књижевности почетком XIV века упоредити рад: Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, *Византијска уметност почетком 14. века*, Београд 1978,

неколико пригодних читања (лл. 224a—226b). После текста апостола, наводе се прокимени и алилује са стиховима у осмонедељном циклусу од пете до осме недеље (л. 226a), као и кратка упутства о општим службама (л. 226a). Дамјанов колофон налази се на последњем листу кодекса (226ab). У опису садржине рукописа треба скренути пажњу на то да апостолски текст на првих пет листова, које је исписала прва рука, по садржинској структури припада пуном тексту апостола, а остали део расподељен је по систему дужег изборног текста. Ова два система су се, међутим, одговарајућим упућивањем спојила у једну целину.

У месецослову Апостола треба истаћи да се спомињу руски празници, слично многим месецословима у јужнословенским, рукописима XII, XIII и XIV века. Наводи се и Св. Методије, епископ моравски (6. априла), али се не наводе српски свеци.

Од настанка до средине XVIII века судбина рукописа Апостола није позната. После губљења државне самосталности делови српског народа повлачили су се и настањивали повремено у мањим или већим групама, између осталог, и у јужноугарским пределима. На питање да ли је овај рукопис директно пренесен из Пећи и када је стигао у манастир Шишатовач, не може се одговорити. Духовни у културни живот у новим пределима умногоме је био одређен историјским изазовом чувања идентитета и опстанка. Овај изазов је наметнуо упорно чување најважнијих елемената традиције, али и отвореност према новим европ-

86. О редакцијама црквенословенских апостола говори се у раду: Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьба до XV века*, Москва 1879, 26, 138—145.

⁷ О односу Шишатовачког апостола према грчком тексту упоредити рад: F. Pechuška (за штампу приредио J. Kurz), *Recká předloha staroslovenského textu Skutků apoštolských*, *Slovanské studie*, Praha 1948, 65.

⁸ Д. Богдановић, *Матичин апостол — српски рукопис тринаестог века*, *Поговор уз издање Матичин апостол*, *Фототипска издања*, 2, Београд 1981, 3.

ским токовима, који су постали изразити нарочито после велике сеобе. Некадашњу културну и духовну мисију немањићких задужбина, на извесан начин, преузимали су, између осталих, и фрушкогорски манастири, па и манастир Шишатовца.

Чување старог и прихватање новог одразило се и у писмености. Српско-словенске рукописе су, нарочито током XVIII века, замењивале новорускословенске штампане књиге. Тако се главна богослужбена намена Апостола постепено потискивала. Литургијска уводна читачка формула *вратіе моа любвміа* на доњој маргини листа 136b исписана је на новорускословенском у XVIII веку. Ова литургијска белешка сведочи о томе да су у Апостолу још једно време коегзистирала два типа црквенословенског језика. У време чувања духовног и културног идентитета и јачања националне свести рукопис Апостола је био значајан, јер је настао за владавине једног Немањића, и то је било верификовано у колофону.⁹

Међу књигама манастира Шишатовца Апостол се први пут индиректно спомиње 1753. године.¹⁰ Године 1772. упућен је извештај о фрушкогорским манастирима царским властима (Краљевском далматинско-хрватско-славонском намесничком већу), у којем се међу рукописима појединих манастира помиње и Апостол са његовим основним подацима.¹¹ Исте године је Аpos-

⁹ О великом угледу Апостола сведочи чињеница да су га у XVIII веку калуђери користили при „писанији“, специјалном виду прикупљања прилога за манастир. О томе упоредити лл. 99a, 182b, 183a итд.

¹⁰ У књизи Д. Руварца набрајају се „књиги сербскија“ и међу њима се налазе „2 апостола на вел. коло, рукописна“ (Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. г.*, Сремски Карловци 1913, 153). Од два наведена апостола један је сигурно Шишатовачки апостол, а други се данас налази у Копитаровој збирци, под бројем 2 (Љубљана, Народна ин универзитетна књижница). Овај други апостол такође садржи дужи изборни текст и преписан је 1667. године у манастиру Хиландару.

¹¹ F. Miklošić, *Izveštaj od god. 1772 o manastirih na Fruškoj gori u Sriemu, podastr*

тол, са другим рукописима манастира Шишатовца, однесен у Беч.¹² Чешки бенедиктинац Дурих, који се бавио словенским старинама, у писму Добровском из 1794. године, на основу извештаја „краљевске визитације“ из 1772. године, између неколико рукописа из Шишатовца, Јаска и Хопова, укратко је описао и Апостол.¹³

Већ Дурихово писмо упућује на то да је кодекс постајао све више предмет научног интересовања, што се у XIX веку нарочито испољило. За даљу судбину Шишатовачког апостола било је значајно то што је 1812. године архимандрит манастира Шишатовца постао Лукијан Мушицки. Он је и сам настојао да попише српске старине и тиме саопшти податке о богатству и значају старе српске писмености.¹⁴ О старој српској писмености, па и о Апостолу, који се у манастирској библиотеци чувао под бројем 59, Мушицки је обавештавао и у својој разгранатој кореспонденцији, као и у личним контактима са истакнутим посленицима оновремене српске и словенске културе. Вук Стефановић Караџић је приликом боравка у Шишатовцу преписао део Дамјановог колофона.¹⁵ Године 1819. Вук из Беча с нестрпљењем тражи од Мушицког да му пошаље Апостол и после неколико дана потврђује његов пријем.¹⁶ Године 1819. у јануару Копитар јавља из Беча Добровском да чита Апостол и истиче разлику између његовог језика и језика апостола у рус-

kr. dalm.-hrv.-slav. namjestničkom vieću, Starine JAZU, VIII, Zagreb 1876, 13.

¹² П. Срећковић, *Подаци из фрушкогорских манастира*, Споменик СКА, XIX, Београд 1892, 56—57.

¹³ A. Patéra, *Korrespondence Josefa Dobrovského*, I, Praha 1895, 301.

¹⁴ Ђ. Костић, *Лукијана Мушицког попис старина српских*, Археографски прилози, 2, Београд 1980, 327—343.

¹⁵ Ђ. Трифуновић, *Први Вукови преписи старих словенских текстова*, Ковчежић, 6, Београд 1964, 21.

¹⁶ Вукова преписка, II, Београд 1908, 227, 228.

ком штампаном издању.¹⁷ У априлу исте године у постскриптуму једног писма Добровском Копитар пише да има код себе „Урошев апостол“ и обећава да ће, уколико буде сигуран да ће Добровски доћи у Беч, организовати да из Цојсове библиотеке пристигне све што се тиче *Апостола*.¹⁸ Добровски је 16. октобра 1819. године стигао у Беч и остао, са мањим прекидима, до 30. децембра 1821. године да би штампао своју познату граматику.¹⁹ Добровски је, вероватно, за време овог боравка у Бечу проучио рукопис и ексцерпирало из њега бројне примере. Он је нумерисао листове и унео ознаке садржине читања у кодекс.²⁰ Још 1819. године Мушицки, у одговору Вуку, саопштава да је по његовим материјалима, колико му се чини, *Шишатовачки апостол* најстарији рукопис.²¹

Копитарова жеља, заснована на одређеној политичкој концепцији, да што више старих словенских рукописа са Балкана откупи за Царску библиотеку у Бечу, била је једно време више пута усмерена и на *Шишатовачки апостол*. Тако је 1820. године Копитар у писму питао Мушицког да ли би он и његови калуђери продали „*apostolum imperfectum*“, „јер оно што је јавно дуже траје“.²² Године 1830. Копитар пише Вуку: „За Апостол луцкастог М-а из 1324. мислим радо бисмо сада дали двадесет дуката.“²³ Ко је био „луцкасти М.“, остаје да се разјасни. Поред ових, а вероватно и других понуда,

Апостол је остао, истина без неколико листова, у власништву манастира Шишатовца.²⁴

У међувремену рукопис је постајао познат све већем броју научника. Тако је 1825. године П. Кепен молио Мушицког да му пошаље „факсимиле“ из неколико старих рукописа, а међу њима и верну копију неколико редова из *Шишатовачког апостола*, ради објављивања.²⁵ Копитар је 1828. године тражио од Мушицког да му пошаље јеванђеље, које је погрешно, на основу података Добровског, приписао Дамјану, писару *Апостола*. Тако, прикупљајући старе рукописе и информације о њима, уз велику Вукову помоћ, открио је Копитар европској науци значај старог српског рукописног наслеђа, а у њему и *Шишатовачког апостола*. У првим деценијама XIX века у токове европске културе укључила су се и сазнања о вредности средњовековне српске писмености. *Апостол* спомињу или користе грађу из њега многи представници славистике XIX века, поред Вука и Копитара, Шафарик, Миклошић, Востоков, Јагић, Даничић, Воскресенски, Новаковић и други. Иако се у великом броју радова из XIX и XX века говори о овом рукопису, целовита и темељита студија о њему до данас није угледала света.

Године 1853. Миклошић је о трошку кнеза Михаила Обреновића, а по одобрењу патријарха Рајачића, штампао

Мушицки, Гласник СУД, LXXII, Београд 1891, 138.

²³ Вукова преписка, I, Београд 1907, 359.

²⁴ Од времена када је Добровски урадио у *Апостолу* фолијацију па до средине XIX века, када је његов текст издао Миклошић (1853. године), из рукописа је нестало пет листова. Имајући у виду тада већ познату вредност *Шишатовачког апостола*, треба претпоставити да је разлог нестанка листова „научне“, односно „научно-комерцијалне“ природе.

²⁵ И. В. Ягич, [Новые письма Добровского, Копитара и других югозападных Славян], Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН, 62, Источники для истории славянской филологии, II, Санктпетербург 1897, 708.

¹⁷ И. В. Ягич, Письма Добровского и Копитара в повременном порядке, Сборник отделения русского языка и словесности ИАН, XXXI, [Источники для истории славянской филологии, I], Санктпетербург 1885, 445.

¹⁸ И. В. Ягич, нав. дело, 448.

¹⁹ П. Поповић, Добровски и српска књижевност, Josef Dobrovský 1753—1829, Praha 1929, 283.

²⁰ P. J. Schaffarik, Übersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler älterer Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven, Jahrbücher der Literatur, LIII, Wien 1831, 22.

²¹ Вукова преписка, II, Београд 1908, 236.

²² Др Н. Крстић, Извештај Одбору за науке историјске и државне Српског ученог друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко Г. Витковића Др. Ђорђе

текст *Шишатовачког апостола* у Бечу.²⁶ Захваљујући овом издању, текст *Апостола* је већ више од сто тридесет година приступачан научној јавности.

Према податку који је објављен 1892. године, рукопис *Апостола* се налазио у Митрополијској архиви у Сремским Карловцима, али је био у својини манастира Шишатовца.²⁷ Овај податак је, вероватно, у вези са чињеницом да је Иларион Руварац имао код себе рукопис од 1891. године, када га је узео из Шишатовца, до своје смрти 1905. године. После Руварчеве смрти шишатовачки игуман Митрофан Павловић тражио је од Конзисторије у Сремским Карловцима да се „велеважна књига, правије рећи, Амајлија“ врати у Шишатовца.²⁸

У историјату рукописа *Шишатовачког апостола* значајне промене настају

у пустошењима другог светског рата, када је и фрушкогорска област била под окупацијом. Манастир је руиниран, а највећи део његове библиотеке уништен. Године 1941. *Апостол* је, са мањим делом књига библиотеке и других предмета из манастира Шишатовца, у оквиру акције Државног музеја за умјетност и обрт из Загреба, пребачен у Загреб.²⁹ После рата, 1946. године, кодекс је пренесен у Београд, у Патријаршијску библиотеку Српске православне цркве,³⁰ где се и данас налази.³¹

Настанак, садржина и судбина *Шишатовачког апостола* истичу велику вредност овог споменика српске средњовековне писмености. Из рукописа *Апостола* је у његовом вишевековном постојању нестало неколико листова, али је сасвим сачувао значај и актуелност за спиритуална и интелектуална сазнања.

УДК 886.1-97(091):227:091.001.3,13⁴

²⁶ F. Miklosich, *Apostolus e codice monasterii Šišatovac paleo-slovenice*, Vindobonae 1853.

²⁷ П. Јеврић, *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*, Српске илустроване новине, 13, Нови Сад 1882, 4.

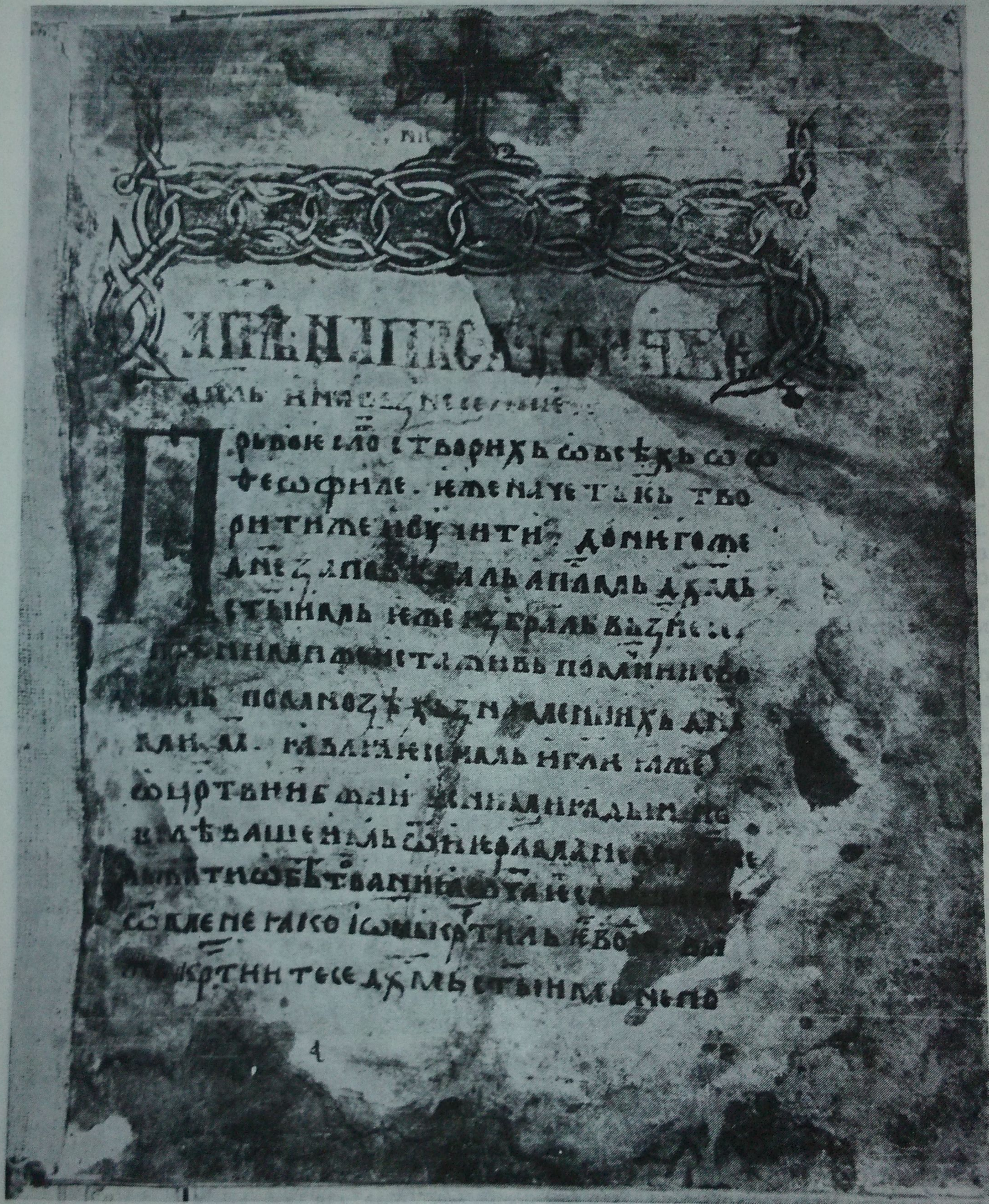
²⁸ О томе како је *Шишатовачки апостол* однео у Гргетег Иларион Руварац говори се у засад необјављеном раду: Ч. Денић, *Рукописне књиге Библиотеке манастира Гргетега у XIX веку*, Сремски Карловци 1985, 2 и напомена 10.

²⁹ О томе упоредити *Zapisnik: sastavljen 5. Kolovoza 1942., u uredovnici Hrvatskog Državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, o predmetima iz manastira Šišatovca* [...]. Број: 653 [писан преко броја 662] — 1942, 1

[писан преко броја 5] *Kolovoza 1942* [...], Музеј за умјетност и обрт, Загреб. На листу 3 овог записника пише: „82а. Књ. Apostol, rukopis iz 1324. god. Korice drvene sa smeđom kožom“.

³⁰ О томе упоредити *Zapisnik br. 371—1946 od 13. svibnja 1946. godine — Federalna država Hrvatska, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb* [...], Архива Светог синода Српске православне цркве, бр. 38/1980, Београд. Под бројем 371 („сандук XI“) читамо: „10. Шишатовац 81“.

³¹ О ратној судбини *Апостола* упоредити најновији рад: Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог историји манастира Шишатовца*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве LXVIII/9, Београд 1987, 204—209.

Сл. 1 1а Дела апостолска 1, 1—5

не добро въбѣгати. да оутѣшитъ ва
 ша срца оутврьднть. въ вѣакомъ
 дѣлѣ и словесн блзгѣ. проче иже мѣли
 твы дѣйте со на братне. да слово гнѣ
 те четь и славити ꙗкоже и въ васъ.
 и да изъбави мѣ со безъмѣстныхъ
 и лоукавы ихъ члвкъ. не вѣмъ бо вѣ
 ра. вѣрнѣе ꙗгъ. иже оутврьднть
 васъ и хранитъ со неприязни. оупва
 и мже со васъ на гѣ. да иже заповѣ
 да и мъ вамъ творите и створите.
 гѣ же да и справитъ вамъ срца. въ лю
 бо въ бжню и трпѣннѣ хво.
 въ пѣ. ꙗсе. не. ꙗже со оупни номъ...

Драге. запрѣщаю мже вамъ со и мѣ
 ни гѣ нашего ꙗха. лоуити се вамъ
 въ вѣакого брата бесунноу ходеща. а не
 по прѣданнѣю иже прие се со на. ꙗ
 мн бо вѣсте како дѣ по и подобити
 ꙗ намъ. ꙗко не бесунно ва хомъ въ
 васъ. ни тоу ни хлѣба ꙗ хомъ нь
 тькъ мовъ оу силни. и подвижанни